

Den boer op.

Heuvellandse boeren op rust getuigen.

Mathias Cheyns

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande toestemming van het Centrum Agrarische Geschiedenis, Erfgoedcel CO7 of de gemeente Heuvelland.

Den boer op.

Heuvellandse boeren op rust getuigen

Inhoud

Inleiding.....	p. 5
Landbouw in verandering.....	p. 6
Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog.....	p. 13
De Tweede Wereldoorlog.....	p. 19
De toenemende mechanisatie na de Tweede Wereldoorlog.....	p. 20
Verenigingsleven en boeren onder elkaar.....	p. 23
De Schaalvergroting en de gevolgen ervan.....	p. 24
Leven op de boerderij en het platteland na 1945.....	p. 25

Inleiding

Heuvelland (1977) is een grensgemeente in het westen van Vlaanderen. Het is opgebouwd uit de dorpjes Kemmel, De Klijte, Loker, Dranouter, Nieuwkerke, Wulvergem, Westouter en Wijtschate. De naam verwijst naar het glooiende karakter van het landschap, uniek in West-Vlaanderen. De streek is van een ongekende schoonheid. Het is dan ook niet verwonderlijk dat er zwaar wordt ingezet op toerisme.

Heuvelland is echter van oudsher een landbouwgemeente. Ook vandaag is meer dan 85% van de kadastrale oppervlakte bestemd voor landbouw. De laatste decennia neemt het aantal landbouwers wel steeds sneller af. In 2006 waren er nog 317 landbouwbedrijven in Heuvelland, een daling van 14,1% ten opzichte van tien jaar eerder.¹ Deze daling valt grotendeels te verklaren door de immer verdergaande schaalvergroting, waarbij de grote bedrijven de kleinere absorberen, maar het valt ook niet te ontkennen dat de landbouw gedeeltelijk op haar retour is. Steeds meer bedrijven hebben moeite het hoofd boven water te houden en opvolging is lang niet overal gegarandeerd. Mede hierdoor is de interesse voor de geschiedenis van de landbouw in Heuvelland de laatste jaren sterk aangewakkerd. Ook het uitdijende hoevetoerisme stimuleert de interesse voor het landbouwverleden van de gemeente. Dit artikel is een poging een beeld te scheppen van de landbouw in Heuvelland en de evolutie ervan in de 20ste eeuw. 20 interviews met Heuvellandse landbouwers op rust zijn het uitgangspunt. Cijfermateriaal en aanvullende schriftelijke bronnen vormen het raamwerk waarrond het is opgebouwd.

Gezien het brede onderwerp en de lange periode die besproken wordt is het niet eenvoudig een overzichtelijke structuur te hanteren. In een eerste hoofdstuk bekijken we de algemene evolutie van de landbouw in Heuvelland in de loop van de 20ste eeuw. In de overige hoofdstukken belichten we telkens een specifiek stukje landbouwgeschiedenis, zoals de invloed van de twee wereldoorlogen, de mechanisatie en de schaalvergroting.

De landbouwtellingen

Het cijfermateriaal in de tekst werd verzameld aan de hand van de algemene landbouwtellingen van 1895, 1910, 1929, 1950, 1959 en 2006, uitgevoerd door het Nationaal Instituut voor de Statistiek en haar voorgangers en opvolgers.

De tellingen werden slechts sporadisch gehouden, maar aan de hand van onderlinge vergelijking - waar mogelijk - stellen ze ons wel in staat een goed beeld te vormen van bepaalde landbouwevoluties. De tellingen zijn daarbij op niveau van de gemeente, wat ons in staat stelt ook de Heuvellandse dorpjes onderling met elkaar te vergelijken. Tot aan de fusie in 1977 hoorde De Klijte echter bij Reningelst. In de landbouwtellingen vinden we dus enkel aparte gegevens voor Dranouter, Kemmel, Loker, Nieuwkerke, Westouter, Wijtschate en Wulvergem. Het opgenomen cijfermateriaal heeft dus enkel betrekking op deze 7 dorpen.

¹ Bron: T-NDP-Steekkaart van 2007. Online raadpleegbaar op: [http://www.heuvelland.be/website/765-
www/version/default/part/AttachmentData/data/T-NDP-Steekkaart2007-Heuvelland.xls](http://www.heuvelland.be/website/765-
www/version/default/part/AttachmentData/data/T-NDP-Steekkaart2007-Heuvelland.xls)

Landbouw in verandering

De geschiedenis van de landbouw in de 20ste eeuw wordt gekenmerkt door de agrarische transitie; de evolutie van de traditionele overlevingslandbouw naar de moderne landbouwindustrie zoals we die vandaag kennen. Deze overgang verliep zeer geleidelijk. Elementen van de 'oude' en de 'nieuwe' landbouw bleven lange tijd naast elkaar bestaan. De boerderij was vroeger een gesloten economisch systeem. Wat geproduceerd werd was in eerste plaats bestemd voor eigen of in het beste geval plaatselijk gebruik. De focus lag op zelfvoorziening. De productie was daarop ingesteld. Slechts de overschotten werden verkocht. Deze surplus werd daarbij zoveel mogelijk op de hoeve zelf verwerkt aan de hand van intensieve arbeid en primitieve productiemiddelen, de input van kapitaal was zeer beperkt. De toenemende industrialisatie, veranderende levenswijze en het groeiend belang van kapitaal als productiefactor die daarmee gepaard gingen, begonnen echter ook stilaan greep te krijgen op de landbouw en het landelijke leven. Door allerlei verbeteringen in het productieproces, zoals toenemende mechanisatie maar ook verbeterende bemesting,... werd het surplus groter en groter. De boerderij werd steeds meer een onderdeel binnen een productieketen, en verloor gaandeweg haar economische autonomie. Met deze veranderingen in de landbouw gaat ook een veranderend dorpsleven gepaard. De traditionele kloof tussen stad en platteland verdween stilaan in de loop van de 20ste eeuw.

Een duidelijk en eenduidig overzicht bieden van deze evolutie is niet eenvoudig. De belangrijkste kenmerken ervan zijn de inkrimping van het areaal en de schaalvergroting, stijgende productiviteit, doorgedreven mechanisatie, een afname van het aantal personen actief in de landbouw en het toenemend belang van kapitaal als productiefactor.²

	1895	1929	1950	1959	2006	2007
<i>Aantal bedrijven</i>						
< 1 ha	1.454	1.453	1.260	1500	-	0
1 tot 5 ha	385	296	192	131	-	51
5 tot 10 ha	172	210	199	188	-	25
10 tot 20 ha	150	160	190	201	-	47
20 tot 30 ha	83	81	89	92	-	54
30 tot 50 ha	13	21	18	23	-	80
50 tot 100 ha	4	3	0	0	-	40
> 100 ha	1	0	0	0	-	0
<i>Totaal</i>	2.262	2.224	1.948	2.135	317	297
<i>Totaal > 1 ha</i>	808	771	688	635	317	297

Zoal te zien is op de tabel hiernaast is het aantal bedrijven in Heuvelland serieus afgenomen over de jaren. Het bebouwde areaal daalde in dezelfde periode slechts lichtjes. Er waren dus meer en kleinere bedrijven aan het begin van de 20ste eeuw. Het groot aantal kleine bedrijfjes is niet verwonderlijk. Vroeger was landbouw niet enkel voorbehouden aan 'beroepsboeren'. Zowat iedereen had een stukje grond, waarvan de inkomsten gecombineerd werden met inkomsten uit loonarbeid of semizelfstandige arbeid. Deze vorm van 'income pooling' was typisch voor Vlaanderen en bleef tot diep in de 20ste eeuw bestaan. De bevolking op het platteland balanceerde tussen landbouw in eigen beheer of loondienst en

² Segers (Y.) en Van Molle (L.) (red.), *Leven van het land*. Boeren in België 1750-2000. Leuven, 2004. p. 49.

proto-industriële activiteiten, loondienst in industrie of andere economische activiteiten.³ In dit opzicht zullen we verder in de tekst het onderscheid maken tussen 'beroepsboeren' en 'gelegenheidsboeren'. Vaak ging een gelegenheidsboer in loondienst bij zijn grotere buur, dikwijls in ruil voor het gebruik van werktuigen of een paard om het eigen lapje grond te kunnen bewerken. Werktuigen waren immers een grote investering, en enkel de grotere boeren beschikten over paarden om ze te trekken.

Alle boerderijen in Heuvelland waren gemengde bedrijven. Op de meeste werd tarwe, aardappelen, suikerbieten, voederbieten en -gewassen gekweekt. Daarnaast werd een paar hectaren gereserveerd voor nijverheidsgewassen, zoals tabak, vlas of hop. Vooral vlas kon een aardig centje opleveren. Een grote en goed onderhouden vlaschaard werd dan ook als een statussymbool beschouwd. Verder werd er ook zowat overal vee gehouden. Op de kleine boerderijen en bij gelegenheidsboeren waren er niet meer dan enkele koeien, een varken en wat kippen te vinden. De grotere hoeves hadden tot 20 koeien. Deze gemengde bedrijven waren typisch voor Vlaanderen en een belangrijk kenmerk van de traditionele landbouw: *'Vroeger teelden we alles, hé. Er was toen een gezegde dat zei dat je niet al je eieren in dezelfde pander (mand) mocht leggen. We hadden koeien, we hadden zwijnen, we hadden bieten, patatten, gerst, rogge, haver, erwten,... We hadden alles.'* (Feys Gisèle, ° 1944)

	1895	1910	1929	1950	1959	1999	2006
Paarden	723	813	1.119	1.012	792	-	191
Runderen	6.157	8.608	7.612	9.468	12.483	20.704	17.245
Varkens	3.703	4.791	5.851	10.465	11.271	113.524	98.055
Schape	165	343	1.084	1.280	1.010	1.467	1.015
Geiten	1.385	1.324	745	325	64	21	2
Pluimvee	-	41.638	73.660	86.322	73.984	394.984	267.870

Ook de rest van de plattelandsbevolking hield dieren. De meeste gezinnen kweekten konijnen. Het voedsel voor konijnen was goedkoop - men ging gewoon wat gras afsnijden langs de kanten van de weg - en de diertjes namen weinig plaats in. Eventueel hield men ook een geit, voor de melk. De geit werd niet voor niets de koe van de werkman genoemd. De tabel hierboven toont aan dat

het aantal geiten in Heuvelland met de verbetering van de welvaart in de jaren '50 (zie verder) snel terugliep.

De landbouwtellingen van 1895 vermelden het aantal knechten, meiden en permanente dagloners dat in dienst was op de Heuvellandse bedrijven. Er werkten 739 mannen en 202 vrouwen. Dit is een betrekkelijk laag aantal in vergelijking met de 3.400 werkende familieleden en uitbaters. In het grootste deel van de 20ste eeuw werd het hele boerengezin immers betrokken in de werking van de boerderij: *'Toen was het werken, hoor. We stonden 's morgens vroeg op. Je kon niet te veel je toilet maken want moeder riep al gauw: "Waar blijf je?". Je moest niet vers geblonken en gekamd buiten komen. We moesten werken. Een emmer tussen onze benen en de koeien melken.'* (Feys Gisèle, ° 1944)

Enkel de grotere boeren hadden permanent personeel in dienst. Het belangrijkste personeelslid was de 'karton', de paardenknecht. Deze bleef meestal op de hoeve overnachten, dicht bij de paarden. Zijn verantwoordelijkheden lagen grotendeels bij de verzorging van en het werken met de paarden,

³ De Moor (M.), 'Loonarbeid tijdens de overgang van traditionele naar moderne landbouw. Een sociaal-economische studie van de landarbeiders in Oost- en West-Vlaanderen tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw'. In: Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 2001: nr. 1-2. p. 28.

maar hij werd in drukke periodes overal op de boerderij ingezet. Voormalig 'karton' Joël Houwen weet nog hoe hij moest helpen met de verwerking van tabak. Tijdens de wintermaanden werden de tabaksbladeren van de touwen getrokken waar ze op 'genaaid' waren en gesorteerd en gebundeld in 'manokken' van 30 tot 40 bladeren. Dit gebeurde op zolder: *'Dat was plezant; er werkten daar veel vrouwen in. (lacht) Boven op de zolder. (...) Je was niet alleen, hé. In de winter werkte je vaak samen. De vrouwen moesten de hele dag 'manokken' maken. Wij moesten onze paarden doen, eten geven. En de beesten eten geven en dan gingen we helpen.'* (Houwen Joël, ° 1927)

De 'karton' stond alle dagen op om 6 uur 's morgens. Eerst moest hij de paarden eten geven en verzorgen om vervolgens rond 7 uur aan de dagtaak te beginnen. Het werk eindigde rond 7 uur 's avonds. De paarden aten drie tot vier keer per dag. Naast de 'karton' was er dikwijls een 'poester', een koeienstalknecht, in dienst. De voornaamste taak van de 'poester' was het melken en de verzorging van de koeien. Om de boerin te helpen bij het draaien van het huishouden was er de maarte (meid). Ook zij moest helpen bij het landwerk in drukke periodes. Heel welstellende boeren hadden daarnaast nog een wasvrouw en een kuisvrouw permanent op de loonlijst. Bij bepaalde werkzaamheden deden de grotere boeren beroep op seizoensarbeiders. Kleine boeren hadden genoeg aan de arbeid van het eigen gezin. Buren hielpen ook elkaars oogst op tijd binnen te krijgen. Vooral nijverheidsgewassen zoals suikerbieten, vlas en hop vereisten vele handen. Het was zware arbeid, waarin ook kinderen werden ingeschakeld: *'We moesten wieden. Op onze knieën door de vlasschaard, hé. De bieten ook. De bieten werden in rijen gezaaid. De zaadjes waren meerkiemig. We moesten kappen, een kap geven. Er bleven er dan nog een stuk of vier staan. Dan moesten we ons bukken en zorgen dat er maar ééntje meer overbleef. Als we ze per ongeluk allemaal afkaptten zei vader: "Geen twee keer, hé". Eén keer kon nog, maar geen twee keer, hé. We zorgden wel dat er eentje overschoot! Het was de hele dag kappen.'* (Feys Gisèle, ° 1944)

Landarbeid werd niet bijster goed betaald. In 1895 kregen de mannen in Heuvelland 1,85 frank per dag zonder kost, en 0,94 frank met kost. Vrouwen kregen respectievelijk 1,18 en 0,60 frank. De lonen verschilden wel van dorp tot dorp. In Wulvergem werd het slechtst betaald (1,65 frank per dag zonder kost), en in Dranouter en Nieuwkerke het best (2,00 frank per dag zonder kost). In de rest van de provincie lagen de lonen iets lager (1,68 frank per dag zonder kost). In West-Vlaanderen werd wel minder goed betaald dan bijvoorbeeld in Oost-Vlaanderen.⁴

⁴ De Moor (M.), 'Loonarbeid tijdens de overgang van traditionele naar moderne landbouw. Een sociaal-economische studie van de landarbeiders in Oost- en West-Vlaanderen tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw'. In: Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis, 2001: nr. 1-2, p. 47.

Boeren in de bergen

Heuvelland ligt grotendeels in de Zandleemstreek. In het zuiden van Nieuwkerke gaat de Zandleemstreek over in de Leemstreek. De grijsbruine gronden zijn hoogwaardige landbouwgronden, die mits goede verzorging en normale bemesting zowat alle culturen met succes toelaten. Volgens de meeste getuigen is de grond in Heuvelland over het algemeen van goede kwaliteit. Er zijn wel verschillende soorten grond. Op sommige plaatsen zit er veel klei in de grond. In de heuvels is ze dikwijls bezaaid met stenen en kan er erosie plaatsvinden: *'Elk jaar moesten we daar stenen rapen. (...) Tot je vingernagels weg waren. (...) We konden elk jaar de putten van de hele straat vullen met de stenen die we raapten. We onderhielden onze straten en kantjes toen zelf, hé, snoeien en takken afslaan en zo. Nu wordt dat werk gedaan door landschapswachters. Toen waren er geen, de boeren waren landschapswachters. (...) Maar er waren ook zodanig veel dat als iedereen voor zijn eigen deur veegde heel de straat proper was, zoals in het spreekwoord.'* (Feys Gisèle, ° 1944)

De glooiingen in het landschap hadden een zeker invloed op de opbrengst en de kwaliteit. Boeren in zware klei en op de heuvelruggen vroeg daarbij meer inspanning en vakkennis. Zo moesten de voren evenwijdig met de grond getrokken worden, in een hoek van 90°. Op de heuvelachtige gronden moest bovendien meer bemest worden en versleten de werktuigen iets sneller dan op de vlakke gronden. De inclinaties in het landschap vroegen met andere woorden het uiterste van mens en dier. Door de erosie, helling en de bodemkwaliteit hield de grond in de 'bergen' minder water vast. Daardoor stopten de gewassen op de hellingen eerder met groeien en werd er eerder geoogst. De kwaliteit van de oogst hing ook af van de ligging van de gronden; wat aan de 'zonnekant' lag was eerder rijp.

Boeren die de heuvels bewerkten werden weleens 'bergboeren' genoemd. Dit was volgens de getuigen eerder een geografische benaming dan een echte spotnaam.

In de 20ste eeuw werd het grootste deel van de landbouwgronden in Heuvelland gepacht. Rond 1895 werd 86,28 procent van de uitgebate grond gehuurd. In 1910 was dit 90,59%, in 1929 83,33%. Zelfs in 2006 werd nog 70,65% van de grond gepacht. De eigenaars waren niet zelden rijke industriëlen of adel uit Frankrijk. Ook de plaatselijke notabelen bezaten heel wat pachtgronden. Er was ook wel grond in handen van boeren. Wanneer grond van eigenaar wisselde vervielen de pachtafspraken. In 1939 verkocht de eigenaar van de grond die al drie generaties uitgebaat werd door de familie Dambre uit Nieuwkerke zijn grond zonder hen op de hoogte te brengen. De koper was een boer uit Frankrijk die de winst die hij haalde uit de smokkel (zijn hoeve lag vlak tegen de grens) investeerde in een stuk grond in Heuvelland. De familie mocht gelukkig blijven.⁵

De betaaldag vond meestal plaats op 1 oktober. De oogst was dan immers binnen en grotendeels verkocht. De eerste oktober is de dag van Sint-Bavo, en wordt daarom in West-Vlaanderen ook wel 'Bamesse' (= mis van Bavo) genoemd. In dit opzicht sprak men ook van 'Bamespacht'. Op betaaldag gingen de pachters langs bij de eigenaar. Ze kregen een vieruurtje en brachten dikwijls zelf ook iets mee. Ook na de Tweede Wereldoorlog bleef dit gebruik in voege: *'We werden elk jaar uitgenodigd om de pacht te gaan betalen. We werden dan ontvangen in een kamertje apart. We brachten een kilo boter mee, of een hesp, en waren dan welgekomen. Maar we moesten toch ons geld leggen, hoor! Het werd niet verminderd! (lacht)'* (Feys Gisèle, ° 1944)

Rond 1895 betaalde men voor een hectare cultuurgrond in Heuvelland rond de 3.179 frank. Weidegrond kostte 3.332 frank per hectare. In 1910 bedroeg de gemiddelde waarde van een hectare landbouwgrond in Heuvelland 5.414 frank. Tegen 1929 was dit opgelopen tot 32.000 frank. Voor weidegrond moest men in 1910 gemiddeld 5.314 frank op tafel leggen. In 1929 was dit 31.714 frank. De huur voor een akker van een hectare lag in 1895 rond de 105 frank. Voor weidegrond moest opnieuw dieper in de buidel getast worden. Men betaalde 111 frank per hectare per jaar. Pachters

⁵ Getuigenis van Dambre André, °

betaalden in 1910 zowel voor een hectare cultuur- als weidgrond 120 frank per jaar. 19 jaar later was dit 843 frank. De sterke prijsstijgingen zijn voornamelijk te danken aan de sterke inflatie tijdens het interbellum. De prijzen schommelden sterk van dorp tot dorp. In Westouter en Dranouter was de grond het goedkoopst. In Kimmel kon de grond tot twee keer zo duur zijn. De pachtprizen waren traditioneel wel het laagst in Wijtschate.

Een van de belangrijkste kenmerken van de overgang van de oude naar de moderne landbouw was de mechanisering. Deze gebeurde heel geleidelijk. Eind 19de eeuw was er in België van machines nog niet veel sprake. Het merendeel van de bedrijven was te klein om een massale aankoop van de nog logge en erg dure machines op gang te brengen. Mechanisering vergde een serieuze investering die de kleine, familiale bedrijfjes niet konden dragen. De grote machines rendeerden daarbij het best op grote, aaneengesloten stukken grond. Op het lappendeken dat vooral het versnipperde Vlaamse cultuurareaal vormde - Heuvelland vormde hierop geen uitzondering - was het sop de kool niet waard.⁶ Gezien de lage arbeidslonen in de landbouw was mechanisering ook op grotere bedrijven niet echt noodzakelijk.⁷ Er was wel een opmerkelijk verschil tussen Vlaanderen en Wallonië, waar de bedrijven van oudsher een stuk groter in oppervlakte waren.⁸

Van bij het begin redelijk succesvol waren de dorsmachines, grote 'kasten', die werden aangedreven door middel van paardenkracht of stoommachines. Het vroege succes ervan is te danken aan het feit dat dorsen met een dorsvlegel erg tijdrovend en eentonig was en heel wat arbeidskracht vroeg.⁹ In heel België waren er in 1895 10.197 dorskasten in gebruik, ofwel 1 per 79,40 ha graangewassen. In Heuvelland waren er slechts 6 te vinden, wat neerkomt op 1 per 451,35 ha, of 1 per 135 bedrijven groter dan een hectare. Dit lag onder het gemiddelde voor de hele provincie, namelijk 1 dorskast per 332,45 ha graangewassen of 1 per 95 bedrijven groter dan een hectare.

Het grootste deel van de Heuvellandse - en de West-Vlaamse - boeren dorste begin 20ste eeuw dus nog met een dorsvlegel. Waarschijnlijk konden kleine boeren hun graan wel bij een grote laten dorsen in ruil voor hulp op het land. Na de Eerste Wereldoorlog zien we het ontstaan van loonwerkers, die de ronde van de boerderijen deden om het graan te dorsen. Dit gebeurde dikwijls in het putje van de winter, omdat door de vrieskou de graankorrels makkelijker loskwamen van de aren. De grote dorsmachines vroegen zo'n 8 tot 12 arbeidskrachten: *Ze hadden meestal volk mee. Bijvoorbeeld balen stro te dragen. Het moesten sterke kerels zijn. Het waren vierkante balen, hé, geen kleine balen zoals nu. Ze hadden een haak die ze in de baal sloegen. Ze trokken de baal op hun rug en ze waren ermee weg. De zolder op, hé. Die mensen hebben eigenlijk gewrocht, vroeger. (Feys Gisèle, ° 1944)*

De loonwerker had over het algemeen maar een paar man in dienst. De rest van de arbeidskrachten werden geronseld in het boerengezin of bij de bureu. Hiervoor werd niet betaald. De helpers kregen wel te eten: *'Ze deden het dan allemaal in één keer, ze waren er dan vanaf. Je moet rekenen dat vroeger, toen de dorsmachine op het hof kwam, er twaalf man mee was. De boer had een man of twaalf nodig om dat werk te doen. Die twaalf man moesten allemaal eten, hé. Die bleven eten op de hofstede.'* (Touquet Roland, °)

Om de dorsmachine - en andere machines op het landbouwbedrijf - aan te drijven was uiteraard een krachtbron vereist. In het begin maakte men gebruik van dierlijke kracht om de machines aan te drijven. Tot in het eerste kwart van de 20ste eeuw werden regelmatig paardenmaneges - ook wel rosmolens genoemd - en paardentredmolens gebruikt voor de aandrijving van de dorskasten. In 1895 waren er 3 rosmolens in Heuvelland. In 1910 waren dat er al 10 en tegen 1929 werden er 16 gebruikt. Het principe was erg eenvoudig: één of meerder paarden brachten een duwboom in

⁶ Woestenborghs (B.), 'De Belgische landbouw mechaniseert, 1800-1970', in: Martens (E.) red., *Agriculturen/Agricultures*. Brussel, 2007, p. 13

⁷ Segers (Y.) en Van Molle (L.) (red.), *op. cit.*, p. 74.

⁸ Ibid.

⁹ Woestenborghs (B.), *op. cit.*, p. 15.

beweging die via een lange aandrijfjas rechtstreeks verbonden was met de machine, die doorgaans in de schuur was opgesteld. Hun eenvoudige constructie en degelijkheid verklaart waarom ze tot na de Tweede Wereldoorlog in gebruik waren.¹⁰ De tredmolen, waarvan er in 1910 slechts één exemplaar geteld werd, was een stuk ingewikkelder. Ze waren het best te vergelijken met een soort van loopband voor paarden.

Voor de aandrijving van karntonnen werden dikwijls hondenwielen gebruikt. In 1910 waren er zo 184 op de Heuvellandse hofsteden terug te vinden. De wielen waren gemonteerd aan een muur en werden meestal afgezet met een hek zodat de hond niet op de loop kon gaan. In de landbouwtelling van 1929 zijn hondenwielen niet langer opgenomen, zodat we ervan kunnen uitgaan dat ze tegen dan niet veel meer voorkwamen dan niet volledig verdwenen waren.

	1910	1929	1950	1959
Windkracht	6	0	2	-
Waterkracht en turbines	0	0	2	-
Stoomkracht	9	7	0	-
Op gas, petroleum of benzine	7	48	36	44
Elektrisch	0	3	615	1141

Landbouwmotoren zijn pas opgenomen in de landbouwtellingen vanaf 1910. In Heuvelland waren er toen 6 op windkracht, 9 op stoomkracht, 2 op gas en 5 op benzine of petroleum. Van de 9 stoommachines waren er maar 2 mobiel, de zogenaamde 'locomobiles'. Dit waren machines op wielen van 5 tot 6 ton. In principe konden ze worden ingezet als trekkracht, maar in de praktijk werden ze vooral gebruikt als stationaire

aandrijfmachine.¹¹ Zeker in Heuvelland waren de zware, weinig wendbare machines niet geschikt om de glooiende velden op te rijden. De stoommachines, in de streek 'duvel' genoemd waren een indrukwekkend spektakel. Het had daarbij heel wat voeten in de aarde om de machine in gang te krijgen. Het was niet uitzonderlijk dat de machinist al om drie, vier uur in de ochtend aan de slag ging om tegen de ochtend een voldoende opgewarmde machine te hebben. Daarnaast moesten er grote hoeveelheden water en brandstof (kolen of hout) aangesleept worden. De zware machines op hun plaats krijgen was geen sinecure; als het geregend had zonken de wielen weg in de modder. De machines waren meestal eigendom van loonwerkers en moesten van hofstede naar hofstede verplaatst worden. Men moest daarbij dikwijls paarden van verschillende boeren inspannen. Doordat de paarden elkaar niet kenden waren ze moeilijk te mennen. Op de stoommachines was een stoomfluit gemonteerd, die gefloten werd om de middagpauze aan te kondigen.

Een handeling die opvallend snel gemechaniseerd werd was het ontromen. Waar er in 1895 slechts 1 ontromer geteld werd in Heuvelland, waren er in 1910 al 120 en in 1929 473. De opkomst van de melkontromer was voor een groot stuk te danken aan Belgische uitvindingen en constructieateliers, zoals de firma's Mélotte uit Remicourt en Persoons uit Tildonk. Ontromen bleef ondanks de komst van de ontromer een tijdrovende en lastige bezigheid: *'De afromer stond niet bij de koeienstal zoals nu. Ons huis was met trappen. We moesten de trappen op met die emmers naar de achterkeuken om af te romen. Dan naar buiten met de afgeroomde melk, en de room naar de kelder brengen. Het was eigenlijk niet om te lachen. De afgeroomde melk moest naar de kalveren. Altijd maar emmers dragen en emmers dragen.'* (Feys Gisèle, ° 1944)

De melk moest ook gekarnd worden. In 1910 werden er 777 karntonnen geteld in Heuvelland. Het melken werd pas veel later gemechaniseerd (zie verder). De eerste melkmachines leverden voor een beperkte veestapel bijna geen tijdsinstaat op ten opzicht van melken met de hand. De Leuvense

¹⁰ Woestenborghs (B.), *op. cit.*, p. 31.

¹¹ Woestenborghs, *op. cit.*, p. 21.

professor Frateur rapporteerde enkele jaren voor de Eerste Wereldoorlog dat mechanisch melken langer duurde dan de manuele aanpak, maar dat het wel een hogere melkgift opleverde.¹²

Meneer Casier uit Menen

In Kimmel was een groot deel van de landbouwgrond in handen van de adellijke familie Bruneel de la Warande. De familie was oorspronkelijk afkomstig uit Kortrijk. Op een gegeven moment zou de familie meer dan 1000 hectaren grond tussen Kimmel en Kortrijk bezitten.

Rond 1926 stelde de familie Paul Casier, een verzekeringsmakelaar uit Menen, aan als 'regisseur', beheerder van de gronden. Volgens Anne-Marie Dumont de Chassart, een nichtje van Jacques Bruneel de la Warande, oefende Casier zijn functie naar behoren uit, maar zorgde hij ook goed voor zichzelf. Hij deed de ronde van de boerderijen, wat de jaren ervoor wat verwaarloosd was. Hij ging overal de waarde schatten en haalde de schroef wat aan, zodat de gronden opnieuw rendabel werden. Hij vergat echter zichzelf niet. Hij kocht zelf grond op of schoot geld voor en liet zich terugbetalen in grond. De boeren waren bang van Casier, omdat hij hen verplichtte zich bij hem te laten verzekeren.

Hij organiseerde twee betaaldagen. Eén in Kortrijk, in hotel Damier, en één in Kimmel, in hotel Delobel. Wanneer een boer stopte of bij een sterfgeval moest de nieuwe huurder drempelgeld, een 'chapeau', betalen. Casier zou echter veel van die 'chapeaus' in zijn eigen zakken gestoken hebben.

De helft van de bezittingen waren van Jacques Bruneel de la Warande, de rest van zijn zus. Alles werd echter beheerd door Casier, die Jacques Bruneel de la Warande in zijn zak had: *'Si le propriétaire n'est pas assez intelligent, il y a un autre qui prend ça place, hein. Il fait faire le travail par un autre, mais cet autre prend aussie l' argent, hein.'* (Dumont de Chassart Anne-Marie, ° 1919)

¹² Segers (Y.) en Van Molle (L.) (red.), *op. cit.*, p. 75.

Tijdens en na de Eerste Wereldoorlog

Op 4 augustus 1914 staken Duitse troepen de Belgische grens over. Hoewel er al een tijdje oorlogsdreiging in de lucht hing, had België, een neutraal land, gehoopt buitenspel te blijven. Tegen 15 oktober was het grootste deel van het grondgebied in Duitse handen. Het Belgische leger trok zich terug achter de IJzer, de regering vluchtte naar Frankrijk. De komende vier jaar zou het bezet gebied aan Duits bestuur onderworpen zijn. In de Westhoek werd zwaar slag geleverd tussen Duitsers aan de ene kant, en Engelsen, Fransen en Belgen aan de andere.

Heuvelland was door het glooiende landschap een strategisch punt tijdens de oorlog. Het front liep dwars door het grondgebied en er vonden enkele bloedige wapenfeiten plaats, zoals de Mijnslag van Wijtschate (juni 1917) en de Slag om de Kemmelberg (april 1918). In het landschap zijn talrijke litten zoals bunkers en mijnkraters terug te vinden. Militaire begraafplaatsen en oorlogsmonumenten zorgen voor blijvende herinnering.

Tijdens de oorlog kreeg de landbouw in België het bijzonder zwaar te verduren, wat de bevolking tot op het randje van de hongersnood bracht. België was sowieso voor een belangrijk deel van de voedselvoorziening aangewezen op het buitenland. Meer dan 3/4 van de broodgranen werd ingevoerd. De oorlog sneed de voedselstroom vanuit het buitenland af. Ook meststoffen, veevoeder en veredelde zaden kwamen het land niet langer binnen. In bezet gebied werden de steeds kleiner wordende opbrengsten verdeeld door de bezetter. Boeren werden verplicht hun oogst af te staan. Paarden, vee, zelfs hooi en stro werden opgeëist en grotendeels naar Duitsland versast.¹³

Op 21 augustus 1914 richtte industrieel Ernest Solvay in Brussel een comité op om de voedselvoorziening te verzekeren. Dit lokale initiatief zou uitgroeien tot het Nationaal Hulp- en Voedingscomité, dat voedsel kon importeren via de Commission for Relief in Belgium, een hulporganisatie opgericht in Londen door de Amerikaanse industrieel Herbert Hoover. De bezetter beloofde geen voedsel op te eisen dat door de Commission werd ingevoerd en door het Nationaal Hulp- en Voedingscomité werd verdeeld. Ondanks deze inspanningen zou de voedselverdeling in bezet gebied een serieus probleem blijven.¹⁴ Sommige boeren speelden hier op in en zagen kans zich te verrijken tijdens de oorlog. Wat niet werd opgeëist, of wat ze voor de bezetter wisten verborgen te houden, werd verkocht op de zwarte markt tegen woekerprijzen: *'Er zijn er die bij de Duitsers gezeten hebben, die formidabele fortuinen hebben gemaakt. De boeren smokkelden zoveel als ze konden. Ze staken zelfs koeien en vette zwijns in hun salon, om ze te kunnen verkopen. Veel hofsteden tot op 20 kilometer van het front hadden maar één zwijn of koe meer over. Het was al verkocht aan en opgegeten door de Duitsers. De helft van de melk die ze verkochten was water en ze verkochten ze hoog en duur. De Belgische staat heeft al de Duitse Marken uitgewisseld tegen een frank en een kwart. Indien de Belgische Staat maar de helft had gegeven, dan gingen ze nog geld genoeg hebben gehad.'*¹⁵ Van Heuvelland was enkel het meest oostelijke deel operationeel Duits frontgebied zonder burgers. Deze vorm van bevoorrading was hier dus minder van belang.

Verhalen over misbruiken tegenover burgers (bv. in Leuven), de eerste voorbijtrekkende troepen en het eerste oorlogsgeweld brachten in 1914 al een eerste vluchtelingenstroom op gang, die voor een deel in de Westhoek bleef hangen.¹⁶ In de komende 4 jaar liepen de dorpen langzaam leeg. De Heuvellandse boeren waren echter niet happig om hun dieren en velden onbeheerd achter te laten en bleven zolang ze konden. Men bleef boeren waar het technisch mogelijk was.

In 1918 werden de vijandigheden in de streek met de start van het lenteoffensief (21 maart) serieus opgevoerd en werd het gevaarlijk om in de streek te blijven. Ook de beschietingen van het

¹³ Quaghebeur (P.), *100 jaar Boerenbond in beeld*. Leuven, 1990. p. 69.

¹⁴ Segers (Y.) en Van Molle (L.) (red.), *op. cit.*, p. 106.

¹⁵ Getuigenis van Demey Henri. In: *Elfnovembergroep, Van den groten oorlog*. Mese: 1978. p. 68.

¹⁶ Baert (K.), *Kemmel 1918: Hoe leper uit de greep van de Duitsers bleef*. Brugge, 2008. p. 98.

geallieerde hinterland werden immers opgedreven:¹⁷ *'Langs de straat van het Hooghof naar Dranouter was er bijna in ieder huis iemand doodgeslagen door de bommen: op 't land, in bed, een jongen bij het draaien van de windmolen,... Een boer vluchtte enkele kilometers verder en pachtte een weide te Nieuwerkerke om zijn koeien erin te doen. Op een ochtend gaat hij melken met de hondenkar met melkkruiken. Terwijl hij aan het melken is valt een bom en hij wordt daar steendood geslagen onder zijn koe. Ik ben gaan zien, het was allemaal bloed. Ik mag er niet op peinzen, ik droom er nu nog van. Ik heb hem met mijn paarden naar Dranouter gevoerd. De mensen bleven thuis omdat ze niet weg konden van hun huis, hun beesten ... en het kostte hun leven!'*¹⁸

*'De mensen van 't Vleninkhof, een buurtschap tussen Westouter en Boeschepe bleven maar hopen dat 't ging keren, dat ze niet gingen moeten vluchten. Ze deden voort, zo goed en zo kwaad als het ging, op 't veld. Zo lang dat 't helpt met je nu en dan een keer plat te smijten, zei er een. De hoppe groeide dat het een lust was: alles beloofde een schone oogst. 't Was moeilijk voor een boer om zo 't werk van een jaar achter te laten. Als 't héél slecht ging, de Vleninkhofnaren zaten in hun kelder en volgden voorzichtigjes de beweging van de troepen, vooral de schietrichting van de artillerie. (...) Met de dood in 't hart, was iedereen aan 't vergaren. We moesten weg. De twee paarden van 't hof werden voor een grote wagen gespannen. Die stond al geladen in 't wagenkot. De koeien uit de stal, met moeder en mijn zuster erachter om ze te doen gaan. Miserie! Vader, een taaie Vlaamse boer, liet d' eerste keer van zijn leven zijn tranen gaan. Hij keek naar de hoppe, zijn werk, naar 't hof, naar al dat hij had.'*¹⁹

*'Veel boeren die naar Frankrijk vluchtten, wilden hun beesten meedoen. Aan de grens aan de Zwarteberg, ze moesten ze allemaal achterlaten. De Fransen hielden ze tegen. Je had dat moeten zien daar, al die geiten, koeien en zwijnen. De boeren daar pakten dan die beesten. Ook in Kemmel lieten er veel vluchtelingen hun beesten achter. Ik en nog een maat of twee, gingen ze overal ophalen en brachten ze tot aan de Sauvegarde, een eind buiten Kemmel, op de weg naar Wijtschate. We hadden daar een wei. We jaagden er koeien en geiten op. Ik kan niet meer zeggen hoeveel geiten er waren. Teveel om ze te houden in elk geval. We hebben dan de geiten gedreven tot Loker, een groot uur ver, bij mijn schoonbroer. Een miserie was dat. In 't Wethuis gingen we zeggen dat we geiten gevonden hadden. In geen tijd de geiten waren weg: de mensen kwamen kijken of er soms van hun beesten bij waren. 't Waren natuurlijk àl hùn beesten...'*²⁰

Bij hun terugkeer vonden veel landbouwers hun hofstedes terug in puin. In de Westhoek vaagden de zware krijgsverrichtingen niet enkel dorpen en steden van de kaart, maar transformeerden ook het landschap in een troosteloze modderpoel. Granaatputten, mijnkraters, oorlogsschroot, niet-ontploffte munitie, loopgraven, bunkers,... maakten de landbouwgronden onbewerkbaar. De grond werd daarbij gekloofd, gescheurd en overwoekerd door distels en ander onkruid.²¹ Het vee kwam om of werd opgeëist, en landbouwwerktuigen werden verwoest. In de hele Westhoek werd in totaal tussen de 80.000 en 125.000 ha landbouwgrond onbruikbaar en werd meer dan een kwart van het vee meegenomen of afgeslacht.²² Het vee dat achterbleef had daarnaast sterk te leiden gehad door het tekort aan veevoeder.²³

Niet alle dorpjes werden echter even zwaar getroffen door de oorlog. Sommige hoeses zijn zelfs voor een stuk gespaard gebleven van het oorlogsgeweld. De familie van getuige André Dambre pachtte in

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Getuigenis van Boudry Camille. In: Elfnovembergroep, *op. cit.*, p. 47.

¹⁹ Getuigenis van Verdonck Michel. In: Elfnovembergroep, *op. cit.*, p. 256.

²⁰ Getuigenis van Gryson Maurice. In: Elfnovembergroep, *op. cit.* p. 50.

²¹ Dendooven (D.), 'Het terrein effenen. Aanleg, infrastructuur en landbeheer.' In: Baert (K.), Bertels (I.), Cornilly (J.), e.a., *Bouwen aan wederopbouw 1914/2050. Architectuur in de Westhoek*. Ieper, 2009. p. 99.

²² Carnel (S), *La reconstruction des régions dévastées après la première guerre mondiale: le cas de Neuve-Eglise*. Brussel, 2002. p. 158.

²³ Segers (Y.) en Van Molle (L.) (red.), *op. cit.*, p. 106.

Nieuwkerke een hoeve uit 1888. Tijdens de oorlog werd ze door de Engelsen ingericht als verbindingspost, net als twee andere hoeves in het dorp. In de kelder werd een telefooncentrale opgesteld. De drie hofsteden kwamen relatief ongehavend de oorlog door.²⁴ Ook Westouter, dat achter het front lag, werd minder getroffen door de krijgsverrichtingen. Het gevolg is dan ook dat de terugkeer direct na de oorlog in sommige gemeentes sneller op gang kwam dan in andere. Eind april 1919 telde de Rijkswacht de koppen in enkele gemeentes in het leperse. In het compleet verwoestte Mesen woonde niemand, in Wijtschate slechts 8 mensen en in Kemmel 20. Nieuwkerke daarentegen telde 661 inwoners (27,4 % van 1914), Westouter 1.200 (74,2)% en Reningelst, waar De Klyte onder ressorteerde, 1.500 (62,3%).²⁵ De relatief hoge percentages van de laatstgenoemde gemeentes zijn voor een stuk te verklaren doordat een groot deel van de inwoners pas in de lente van 1918 naar Noord-Frankrijk gevlucht was en daardoor sneller terug kon keren.²⁶ Kemmel telde eind 1919 410 inwoners, waaronder 206 steuntrekkers en 113 jongeren. In Dranouter woonden er eind 1920 alweer 614 inwoners (54,7%).²⁷

De cijfers moeten met een serieuze korrel zout genomen worden. In de woelige en chaotische periode net na de oorlog wemelde in de dorpjes van de uit- en inwijkelingen, zodat de situatie voortdurend evolueerde. Daarbij was het algemene praktijk om mensen die in de gemeente aan de slag waren, maar elders sliepen, toch in te schrijven.²⁸ De herstellingswerkzaamheden trokken immers werkvolk aan uit andere gemeentes en streken.

Lang niet alle boeren keerden terug. De vluchtelingen zagen hoe in Frankrijk grote hofsteden zonder uitbater waren gevallen: *'Er zijn er veel in Frankrijk gebleven. Boeren, ook stielmannen. (...) Clémenceau, de president, had een oproep gedaan na de oorlog naar koning Albert om te vragen dat de koning zoveel mogelijk boerenzoons zou zenden omdat er daar veel hofsteden leeg stonden en land dat niet beboerd was, braak. Veel boeren waren doodgeschoten. De vrouwmensen zaten alleen en hadden niemand om hun werk te doen, tenzij vluchtelingen die ze konden krijgen.'*²⁹

In Frankrijk een hoeve overnemen was goedkoop: *'Er waren veel hofsteden te pachten, aan 40 frank van de hectare op dat moment. Dat was goedkoop en 't was goed land in d'Eure.'*³⁰

*'Had mijn broer moeten willen, we kwamen nooit terug naar hier. (...) 1.200 frank de hectare, betere grond dan hier. Een koppel paarden van 't leger kon je krijgen voor 2.000 frank. Maar mijn broer wilde daar niet zijn. Alleen kon ik er niets aan doen.'*³¹

In Heuvelland bedroeg de gemiddelde pacht prijs in 1910 nog 120 frank per ha cultuur- of weidegrond. De verkoopprijs voor cultuurgrond lag rond de 5.414 frank per hectare.³² De uitbatingen in Frankrijk waren ook veel groter waardoor er meer opbrengsten te rapen vielen voor wie bereid was tot hard werk. In de Westhoek, en zeker in Heuvelland was daarnaast zoals gezegd slechts een kleine minderheid van de boeren eigenaar van de grond die ze uitbaatte. In Frankrijk kregen boeren dus ongeziene kansen.

Wie wel terugkeerde kwam lang niet altijd op de vertrouwde grond terecht. Hiervoor zijn er verschillende redenen. De belangrijkste is dat heel wat grondeigenaars hun grond verkochten kort na de oorlog. Dit dikwijls uit geldnood of vanuit de veronderstelling dat er geen schadevergoeding

²⁴ Getuigenis van Dambre André, °.

²⁵ Baert (K.), *op. cit.*, p. 98.

²⁶ Baert (K.), 'Wonen in de verwoesting. Omstandigheden en getuigen.', In: Baert (K.), Bertels (I.), Cornilly (J.), e.a., *op. cit.*, p. 39.

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Getuigenis van Leppla Jules. In: Elfnovembergroep, *op. cit.*, p. 342.

³⁰ Ibid.

³¹ Getuigenis van Casteel Camille. In: Elfnovembergroep, *op. cit.*, p. 260.

³² Cijfers uit 1910 worden vermeld in de landbouwtellingen van 1929.

vanwege de overheid zou volgen (zie verder).³³ Oude pachtovereenkomsten vervielen hierdoor, en heel wat boerengezinnen mochten op zoek naar een ander lapje grond. Een voorbeeld was de vader van getuige Camille Decroix. Hij was oorspronkelijk afkomstig uit Houthem, maar ging na de oorlog elders op zoek naar een hoeve. Hij kwam in het zwaar geteisterde Mesen terecht. De grond van het bedrijf van 22 ha was in zeer slecht staat, maar hij kreeg een toelage van de regering. Hij kreeg ook een paard, een koe en landbouwwerktuigen waaronder een ploeg.³⁴ Maar er waren nog redenen. Zoals hoger vermeld was de grond niet in alle dorpen even vervuild. Zo verkaste de grootvader van Erik Deschildre van Kemmel naar Nieuwkerke omwille van de slechte staat van de grond en uit angst voor de achtergebleven munitie.³⁵ Grote lappen grond werden ingenomen door inwijkelingen uit andere delen van de provincie. In de dorpen bleven nog lang spanningen bestaan tussen de oorspronkelijke inwoners en de 'oosterlingen'. Niet zelden omdat men vond dat ze de goede gronden hadden 'ingepikt'.³⁶

Direct na de oorlog ondernam de overheid tal van initiatieven om de landbouw in de verwoeste gewesten opnieuw op te starten. Op aandringen van koning Albert werd begin november 1918 een prijs ingesteld voor het beste project dat het landbouwrijp maken van de verwoeste gronden voorop stelde.³⁷ De volgende jaren zou het Ministerie van Landbouw meerdere 'prijskampen tot den heropbouw van den landbouw' inrichten. Beloningen werden voorzien voor boeren die als eerste in een bepaalde streek terugkeerden. Er was een subsidie voor herfstinzaaiing en het herstel van de gronden. Hiervoor moesten de boeren zich verenigen in een bond, wat een belangrijke stimulans was om zich aan te sluiten bij de Boerenbond. Vanaf mei 1919 kende het Ministerie van Landbouw aan landbouwers die zelf hun verwoeste gronden herstelden een aanmoedigingspremie toe ter waarde van 50% van de kosten, met een maximum van 1.000 fr. per ha.³⁸ Vanaf november 1919 werden herstelcontracten afgesloten. De vergoedingen op basis van deze contracten schommelden tussen de 500 en 800 frank per ha, en liepen in Wijtschate en Mesen zelfs op tot 1.000 frank per ha. De bedragen varieerden omdat men rekening hield met de graad van vernieling van de landerijen en de aard van de herstellingswerken.³⁹ Zoals gebruikelijk in ons land, heerste er op het terrein grote verwarring rond de beloofde premies: *'Al die een boerderij pachtten in '19 en '20, hebben allemaal verkeerd gedaan zonder weten. Elk effende en smheet toe. Ze zeiden: "Elk gaat moeten zijn put vullen." Maar nadien was het kenbaar gemaakt dat ze gingen betalen per hectare om te vereffenen. Tegen dat dat in voege was, ons land was geëffend, uitgenomen een grote oever aarde waar ze een tir gemaakt hadden en drie grote zwemputten die in een meers lagen. We hadden daaraan nog niet gekomen. Het was 25 ha en er lagen 83 obusputten per hectare en ze hebben dat 22.000 frank geschat. Hadden we moeten koper en ijzer vergaren we waren rijk en laten schatten in '21 of '22, ze schatten het drie- of vier keer zoveel. We hebben gewrocht voor niets.'*⁴⁰

De aanmoedigingspremies van het Ministerie van Landbouw werden afgeschaft in de zomer van 1920. De achterliggende gedachte was dat het systeem van landbouwherstelcontracten ruimschoots volstond om de noden te lenigen.

In augustus 1919 richtte de Boerenbond een Dienst voor het Herstel van West-Vlaanderen op. Via de Spaar- en Leengildes, de latere Raiffeisenkassen, verleende de bond voorschotten tot 50% op de te verwachten schadevergoedingen.⁴¹ De Belgische Heidemaatschappij, door de Boerenbond opgericht

³³ Billiet (P.), *Staden 1914-18. De frontstreek Poelkapelle-Langemark-Houthulst*. Langemark, 1963. p. 117.

³⁴ Getuigenis van Decroix Camille, ° 1927.

³⁵ Getuigenis van Deschildre Eric, ° 1954.

³⁶ Dendooven (D.), *op. cit.*, p. 106.

³⁷ Dendooven (D.), *op. cit.*, p. 102.

³⁸ Cornilly (J.) en Vandewalle (C.), 'Onzichtbare pleitbezorgers. Tussen bewoners en hogere overheden.' In: Baert (K.), Bertels (I.), Cornilly (J.), e.a., *op. cit.*, p. 66.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Getuigenis van Demey Henri. In: Elfnovembergroep, *op. cit.*, p. 341.

⁴¹ Cornilly (J.) en Vandewalle (C.), *op. cit.*, p. 66.

in 1913, werd ingeschakeld bij het saneren van de gronden, waarvoor de Boerenbond op piekmomenten tot 7.000 werklieden inzette.⁴² Ten slotte beschikte de organisatie ook over een Bouwdienst, die honderden plannen voor hoeves en woningen tekende, en zo voor een stuk de naoorlogse architectuur in de verwoeste landbouwgebieden bepaalde.

Dienst der Verwoeste Gewesten

De Dienst der Verwoeste Gewesten was een van de grootste spelers in de organisatie van de wederopbouw. De dienst werd opgericht als coördinerend orgaan en om in te staan voor de toepassing van de wet op de aanneming van de gemeenten van 8-04-1919. Voor deze taak kreeg de dienst vergaande bevoegdheden en budgetten en kon hij op elk moment een beroep doen op andere openbare besturen. Toen de werking van de Dienst der Verwoeste Gewesten in 1926 werd stopgezet, waren lang niet alle dossiers van heropbouw gesloten.

Alles samen kwamen in de periode 1920-1921 dagelijks zo'n 30.000 werklieden uit het binnenland naar de Westhoek om te helpen met het nivelleren van de gronden.

In 1920 was het bebouwde areaal nog zeer beperkt en werd de schaarse oogst sterk aangevreten door een ongekende plaag van veldmuizen, die op sommige plaatsen tot 50 gaten per vierkante meter maakten. Ook de volgende jaren kregen de landbouwers af te rekenen met koperwormen, veldmuizen en ratten en bleef de opbrengst door de gebrekkige kwaliteit van de grond laag. De problemen waren pas van de baan nadat men de genivelleerde velden ging 'diepgronden' op zoek naar oorlogsbuit. Daarbij kwam immers ook de betere teelgrond naar de oppervlakte. Tegen 1930 was het grootste deel van de velden weer vruchtbaar en werd er ook minder aan diepgronden gedaan door de instorting van de metaalprijsen.⁴³ Tot op de dag zijn er echter mensen die van het ontmantelen van oorlogsmunitie hun hobby hebben gemaakt: *'Ik Ben komen boeren naar de Hulst, een plek in Westouter, op de Rodeberg, tegen het kasteelpark van Loker aan. Van op ons hof overzie je heel die grond waar dat ze in april en mei van '18 zo wreed gevochten hebben: de Kemmelberg, Loker, Belle dat heel plat lag. 't Moet er gestoven hebben. Verschrikkelijk. Je moet in de uitkom maar je werk doen als boer om altijd voort oude munitie tegen te komen, ieder jaar were, 't is iets dat lijkt rijst uit de grond. d' Eerste keer dat je voelt dat er iets voor je ploeg zit, is dat om je dood te halen. Maar na jaren wordt dat een gewoonte. Je haalt het uit en je zet het voorzichtig aan de kant, tegen een muurtje, tegen een stake. Obussen, granaten, al een keer een groot stuk dat bovenkomt. Geen jaar is er geweest dat je niets vond. 't Is daar een bosje achter ons hof. Als je dàr zou roeren... Ze komen dat halen van 't leger als je daarvoor belt, maar je zou schoon doen hebben om dat allemaal aan te geven. De grond is ervan vergeven. 't Is nu mijn zoon op 't hof en hij blijft vinden. Als je daarmee een beetje voorzichtig zijt gebeurt er daar niets mee.'*⁴⁴

In de herstelperiode werden enkele wijzigingen doorgevoerd in geteelde gewassen en het vee dat gehouden werd. In 1923 werd de suikerfabriek van Veurne opgericht, wat de teelt van suikerbieten in de Westhoek een boost gaf. Zo zien we het door bieten ingenomen areaal in Heuvelland stijgen van 186,37 ha in 1910 tot 518,08 ha in 1929 (+ 178%).

Het Landbouwverbond promoveerde de kweek van schapen. Schapenkweek was immers niet enkel goedkoop, maar: *'Zij is ook een voornaam middel tot het weder in staat stellen der gronden.'*⁴⁵ Daarnaast konden schapen zonder problemen zelf hun voedsel vinden op de verwoeste gronden. In Heuvelland zien we bijna een verdrievoudiging van het aantal schapen tussen 1910 (343) en 1929 (1.084). Ook het pluimvee werd sterk uitgebreid, van 41.638 in 1910 tot 73.660 in 1929. Net na de

⁴² Quaghebeur (P.), *op. cit.*, p. 79.

⁴³ Dendooven (D.), *op. cit.*, p. 104.

⁴⁴ Getuigenis van Dhondt Maurits. In: Elfnovembergroep, *op. cit.*, p. 356.

⁴⁵ De Poperinghenaar, 11 januari 1920.

oorlog konden de boeren vrij goedkoop aan vee geraken. In 1919 en 1920 werden regelmatig verdelingen georganiseerd van vee dat in Duitsland in beslag was genomen.⁴⁶

De veeteelt werd verder gestimuleerd door schenkingen en massale aankopen van dieren in het buitenland. Het Ministerie van Landbouw en de Boerenbond verkochten die dan tegen lage, vaste prijzen. Hetzelfde gebeurde trouwens met meststoffen, zaden en plantaardappelen. Buitenlandse organisaties zoals de Nederlandsch Limburgsche Commissie en het Agricultural Relief of Allies Committee zamelden dieren en zaaigoed in ten voordele van de geteisterde landbouwers van de Westhoek. Er werd ook landbouwmetaal uit Duitsland aangevoerd.

Hoewel moeizaam, verliep het herstel van de landbouw al bij al beter dan men aanvankelijk had verwacht. In Kemmel, dat erg zwaar getroffen was, was in mei 1921 al meer dan 3/4 van de oorspronkelijk bebouwde gronden weer in gebruik.⁴⁷

Tijdens de oorlog ging door de beschietingen een groot stuk van de plaatselijke flora verloren. Zo is de huidige, vrij beperkte variatie in bosflora op de Kemmelberg wellicht een direct gevolg van de oorlog.⁴⁸ Het succes en de ruime verspreiding van prikkeldraad tijdens de oorlog, en het toenemend gebruik ervan in omheiningen brachten een grote verandering van het landschap met zich mee. Prikkeldraad bestond al voor de oorlog, maar werd in de Westhoek maar beperkt toegepast. Het toenemend gebruik van prikkeldraad bij het omheinen van grasweiden veroorzaakte de definitieve teloorgang van het typische kleinschalige landbouwlandschap.⁴⁹ Voor de prikkeldraad ingang vond werden percelen immers afgezet met houtkanten; stroken met bomenrijen of struiken. Het landschap kreeg zo het uitzicht van een lappendeken waarvan de naden begroeid waren met bomen en struiken. Houtkanten hadden ook praktische functies. Zo schermden ze gewassen af voor regen en wind, zorgden ze voor schaduw voor grazend vee en leverden ze brandhout op. Tegenwoordig vindt de inplanting van houtkanten weer ingang ten gevolge van de opkomst van het plattelandstoerisme. Zo stelde het gemeentebestuur van Heuvelland in 2009 in het kader van het project 'Behaag het landschap' goedkope plantpakketten ter beschikking om de aanplant van houtkanten te bevorderen. Men had de keuze uit vijf soorten: hoge soorten voor brede houtkant of bos, middelhoge voor smallere houtkant of kleine bosjes, plantmateriaal voor geschoren hagen, struiken voor bloesem- en bessenhagen en plantpakketten voor natte gronden en waterkanten.⁵⁰

⁴⁶ Dendooven (D.), *op. cit.*, p. 104.

⁴⁷ Dendooven (D.), *op. cit.*, p. 106.

⁴⁸ Dendooven (D.), *op. cit.*, p. 101.

⁴⁹ Dendooven (D.), *op. cit.*, p. 102.

⁵⁰ Het Nieuwsblad, 16 januari 2009.

De Tweede Wereldoorlog

Gezien de beperkte vijandigheden - enkel bij het begin van de oorlog waren er enkele schermutselingen - ondervond de landbouw in ons land tijdens de Tweede Wereldoorlog veel minder last dan tijdens de Eerste Wereldoorlog.

De Duitse bezetter probeerde de Belgische landbouw en voedselproductie in te schakelen in de Duitse oorlogsvoering. Bevoorrading was daarbij cruciaal. De secretarissen-generaal, die in plaats van de afwezige ministers het land bestuurden, kozen voor een dirigistische aanpak. In augustus 1940 richtte secretaris-generaal De Winter de Nationale Landbouw- en Voedingscorporatie op, die volledige bevoegdheid kreeg op het vlak van productie, verwerking, distributie, voorraadvorming en verbruik van landbouwproducten en levensmiddelen. De Corporatie zou de hele oorlog lang moeten schipperen tussen de eisen van de bezetter en de noden van de bevolking.⁵¹

De boeren werden teeltplannen opgelegd. Oogsten werden opgeëist en maximumprijzen bepaald. Ook paarden werden opgeëist. De boeren kregen hiervoor weliswaar een compensatie, maar die volstond langs geen kanten om het verlies te dekken. Een aantal boeren probeerde hun paarden voor de bezetter verborgen te houden. De bevolking moest het stellen met de rantsoenen die ze toebedeeld kreeg. De zwarte markt floreerde. Wie geld had, kon er zowat alles vinden. Landbouwers en handelaars konden gouden zaken doen.

Arme mensen uit de streek gingen rond bij de boeren om een boterham of wat aardappelen bedelen. De leraars van de lokale schooltjes riepen de boerenkinderen op wat brood mee te nemen naar de klas voor hongerige medestudenten. Van heinde en verre kwamen er bovendien handelaars voedsel opkopen om door te verkopen op de zwarte markt. Eén getuige verwees in dit opzicht naar een koopman uit Brussel die regelmatig met een vrachtwagen naar Heuvelland afzakte om boter op te kopen. De man werd naar verluid ongemoeid gelaten vanwege zijn goede relaties met de bezetter.⁵² Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd er veel 'geschooid' om brood of tarwe. Kinderen van Mesen kwamen langs: en vroegen "Meneer de boer, mogen we een "stootje" (boterham) hebben?" Boeren leden zelf geen honger tijdens de oorlog. Er kwamen mensen tot uit Kortrijk boter en eieren halen om door te verkopen. Normaal had men een vergunning nodig van de bezetter om boter te maken, maar dat werd omzeild. Niet elke boer had een botermachine, dus improviseerden ze met zelfgemaakte tuigen. De meisjes maakten zelf breiwol uit ruwe schapenwol. Omwille van de rantsoenering waren boeren graag geziene werkgevers tijdens de oorlog. Wie bij een boer werkte had immer te eten.

In de grensstreken nam de smokkel tijdens de oorlog sterk toe. Wie betrapt werd, liep het risico naar Duitsland verscheept te worden voor verplichte tewerkstelling. Jongemannen liepen dit risico sowieso. Heel wat boerenzonen verstopten zich 's avonds en 's nachts in de schuur, het bos of zelfs een hooimijt om hieraan te ontsnappen.

⁵¹ Segers (Y.) en Van Molle (L.) (red.), *op. cit.*, p. 108.

⁵² Getuigenis van Heughebaert Marcel, ° 1933.

De toenemende mechanisatie na de Tweede Wereldoorlog

De eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog worden gekenmerkt door de definitieve doorbraak van de tractor op de Vlaamse velden. De mechanisatie van de Heuvellandse boerderijen ging pas echt van start eind jaren '50, al had een aantal vooruitstrevende boeren al eerder een tractor gekocht. In 1929 werden er 5 tractoren en motorploegen geteld. In 1950 waren er 35 landbouwtractoren, 3 dorstractoren. Negen jaar later waren er al 212 tractoren en 8 dorstractoren. Het was niet voor iedereen even rendabel om te schakelen op tractorkracht. Vooral kleine boeren hadden weinig baat aan machinekracht. Voor de tractoren uit de jaren '50 wordt 10 ha als de kritische ondergrens gezien.⁵³ Voor kleine uitbaters waren er wel de motorploegen of 'motoculteurs', maar deze zijn nooit echt populair geworden in Heuvelland. In 1959 werden slechts 3 exemplaren ingezet.

De komst van de tractor betekende een ware revolutie voor de landbouw. Velden konden veel sneller worden bewerkt, waardoor het mogelijk was meer grond te bewerken. De weg naar de schaalvergroting lag open: *'Als je bij een boer werkte met een koppel paarden, had je al heel hard gewerkt als je een gemet land (44 aren 80) omgereden en gezaaid had. Met een tractor deden ze tien gemet op een dag. Dat was het verschil.'* (Houwen Joël, ° 1927)

De komst van de tractor verliep niet overal in Heuvelland gelijk. Een getuige uit Kemmel legt uit: *'Deze kant, de kant van Goudezeune, heeft zich redelijk snel aangepast. Maar aan de kant van de berg duurde het langer. Het waren om te beginnen kleinere boeren en het land ging omhoog of omlaag. Daarbij, je weet hoe het gaat als er iets nieuws uitkomt. Die tractoren werden in het begin zwaar afgebroken door de kleine boeren. 'Ze gaan het allemaal kapot rijden.' Nu wordt daar niet meer over gesproken. Ik had een oom in De Klijte. Hij kocht een tractor, een Ferguson, en liet zijn zaaimachine aanpassen om erachter te hangen. Hij verkocht zijn paard. De mensen zeiden: 'Maar wat denkt hij toch! Hij gaat het allemaal kapot rijden! Hij gaat niets meer hebben!' Maar dat was allemaal niet waar. De één na de ander schakelde dan over op de tractor.'* (Touquet Roland, °)

De kleine Vlaamse percelen werden heel intensief bewerkt. Geen graankorreltje mocht verloren gaan. In het begin vreesde men dat de tractoren de velden zouden platwalsen en oogsten beschadigen: *'Als een paard door de weide ging vertrapte het niet veel, hé. Maar als een tractor... Nu wordt daar geen aandacht meer aan besteed, maar vroeger mocht er niets... (verloren gaan)'* (Touquet Roland, °)

De boeren op heuvelachtige percelen stonden in het begin dus argwanend tegenover de tractor. De eerste tractoren waren ook niet krachtig genoeg om de hoogteverschillen te overwinnen. De tractor besturen op de glooiende gronden vereiste een vaste hand: *'In het begin dat mijn toekomstige man op bezoek kwam zei hij vaak: "Als ik hier zou moeten boeren zou ik verongelukken.'* (Feys Gisèle, ° 1944)

Er waren ook economische motieven om niet onmiddellijk over te schakelen op tractorkracht. De vader van Eric Deschildre kocht in 1951 een tractor. Zijn broer was echter paardenhandelaar en was daar niet gelukkig mee. Ook zijn moeder kon er niet mee lachen. Zij zagen het als broodroof.⁵⁴

Bij de komst van de tractor sprongen een aantal van lokale landbouwsmeden mee op de kar van de vooruitgang en vormden zich om tot lokale vertegenwoordigers voor een bepaald tractormerk. Zo verkocht Derycke uit Westouter het Tsjechische merk Zetor en verdeelde De Grauwe uit Kemmel tractoren van het merk Fordson: *'De vader van De Grauwe was smid. Hijzelf was ook smid. Wanneer*

⁵³ Bron: www.uitgelichttoegelicht.be (een project van het Centrum voor Agrarische Geschiedenis)

⁵⁴ Getuigenis van Deschildre Eric, ° 1954.

je in die tijd een tractor kocht konden ze het materiaal dat je had aanpassen met driepuntsophanging. Dat was allemaal smeedwerk. De boer kocht een tractor op voorwaarde dat de smid zijn materiaal aanpaste.' (Touquet roland, °)

In Loker kon je Normag machines krijgen bij Luysaert. Er waren ook enkele grotere spelers op de markt. De firma Stevens uit Ieper was een gekende verdeler van allerlei landbouwmachines. Een andere grote verkoper was Fontaine in Warneton. Deze firma begon met de bouw van paardgetrokken werktuigen. In Vlamertinge was er de firma van Jérôme Vanloot.

J. Vanloot-Castel

Jérôme Vanloot, begon in 1930 met de verkoop van stoommachines voor de aandrijving van landbouwwerktuigen. Hij verdeelde ook paardgetrokken maai- en pikmachines van het Amerikaanse merk McCormick-Deering. De machines kwamen toe in kisten en moesten nog gemonteerd worden. Het bedrijf had in het begin een 5-tal werknemers.

Na de oorlog verkocht J. Vanloot-Castel ook McCormick International tractoren. Andere merken, zoals Fendt, volgden. Het bedrijf produceerde ook zelf landbouwwerktuigen. Begin jaren '50 ontwierp Jérôme Vanloot samen met een werknemer een stationaire 'balotpresse' (stropers). Ze namen een octrooi op hun uitvinding. De grote troef van de machines was de automatische bindinrichting die de balen bond met ijzerdraad. Ze verschilde van de machines van Vendeuvre (Frankrijk) - die het bedrijf eveneens verkocht - doordat het stro er in de breedte werd ingevoerd, waardoor het minder beschadigd raakte. De boeren in de streek prefereerden dit namelijk.

Een drietal andere machinebouwers vertoonden interesse in de machine en deden een aanbod om het octrooi over te nemen. Vanloot wou het echter zelf in handen houden en verkocht niet. Achteraf bleek dit een jammerlijke beslissing. Met de opkomst van de pikdorser werd de machine hopeloos achterhaald. Verder produceerde het bedrijf ook stalmestverspreiders en lopende banden. Het verdeelde en herstelde allerlei tractoren, motoren, en andere machines en werktuigen.

Nadat zoon Wilfried eind jaren '60 het bedrijf overnam werd het verdeler van Westfalia, een Duits bedrijf in melktechniek (tegenwoordig GEA Farm Technologies). Men verkocht en herstelde koeltanks, melkmachines (eerst met potten, later met pijpleiding en nog later de volautomatische visgraatmelkstallen), ontromers,... In 1984 richtte Wilfried de firma VL-TRAC op samen met zijn twee zonen Johan en Francis (de firma W. Vanloot bleef gewoon verder bestaan). Aanvullend op de verkoop en herstellingen van tractoren en landbouwmachines, werd daar al gauw gestart met hangarbouw. In 1996 werd de firma overgenomen door Johan. De firma W. Vanloot werd overgenomen door Francis, en omgedoopt tot NV Jofravan. Beide bedrijven samen stellen vandaag zo'n 150 mensen tewerk.

Vlamertinge overleefde dankzij bedrijven als Vanloot, Valcke (betonproducten) en houtzagerij Decadt, die alle drie in dezelfde periode zijn opgericht. De bedrijven leverden grotendeels aan landbouwers en stelden ook mensen van boerenafkomst tewerk.

Bron: Getuigenis van Vanloot Wilfried, ° 1935.

In het begin werd de tractor voornamelijk ingezet bij het ploegen en klaarleggen van het veld. Voor de meeste andere bewerkingen bleef men nog een tijdje gebruik maken van paardenkracht: 'Ze konden zogezegd twee paarden vervangen door een tractor, maar ze moesten nog altijd één paard houden. Niet alle werk kon met de tractor gedaan worden. Toen was het ploegen, het land gereed leggen... met de tractor, en de rest met het paard.' (Touquet roland, °)

Op zondag mocht de tractor trouwens niet draaien. Als er iets moest verzet worden haalde de boer het paard uit. Pas bij de komst van de eerste maaidorsers verdween het werkpaard stilaan van de Heuvellandse velden. Een aantal paardenliefhebbers bleef echter met paardenkracht werken tot in de jaren '70, maar dit was eerder uitzondering dan regel.

De band tussen paard en boer was bijzonder sterk. Het vroeg immers een bepaalde inspanning een paard op te leiden voor het werk op het veld. Paarden hebben daarbij net als mensen individuele karaktertrekken. Sommige boeren kweekten paarden, of kochten jaarlijks een veulen, een 'kachteltje', leidden het op tot trekpaard en verkochten het met winst.⁵⁵ De paardenhandel was een lucratieve bezigheid in de tijd dat elke boer van paardenkracht afhankelijk was.

Ook andere machines kenden meer en meer succes, met uitzondering van de melkmachine. Over het algemeen gingen Heuvellandse boeren slechts over tot de aanschaf van een melkmachine als door omstandigheden niet meer manueel gemolken kon worden: *'Wij hadden erg vroeg een melkmachine. (...) Mijn vader dacht dat hij nooit zou trouwen, dus heeft hij al rap een melkmachine gekocht, want hij deed dat niet graag, melken. (...) Hij heeft die gekocht in '49 of '48. Hij heeft ze een jaar of twee gebruikt en toen heeft hij mijn moeder leren kennen. Mijn moeder kon enorm goed melken. Met de hand. (lacht) Ze hebben die machine dan nooit, nooit meer gebruikt. Een splinternieuwe melkmachine! En ze stond daar, in de koestal. In de jaren '70 zeiden we dan tegen vader: 'Hoe kan dat nu zijn, je melkt altijd met de hand en je hebt een melkmachine!' (...) De 'karton' kon ook goed melken. Mijn vader deed dat ook wel, maar eerder... tegen zijn goesting. (...) Toen hij ('karton') stopte in de jaren '70, heeft hij (vader) die melkmachine weer uitgehaald, en deed hij het weer met de melkmachine.'* (Deschildre Eric, ° 1954)

'Wij hebben onze eerste melkmachine gekocht in het jaar '48. Ik weet nog heel goed... Ik was toen soldaat. Voor ik soldaat werd melkte ik altijd de koeien. Moeder zei, toen ik weg was: 'Niets aan te doen, er moet iets gebeuren.' Ze heeft dan een melkmachine gekocht.' (Decroix Camille, ° 1927)

In 1950 waren er 39 melkmachines ingezet op de Heuvellandse landbouwbedrijven. Negen jaar later werden er 95 machines geteld. Er waren op dat moment 12.483 runderen in Heuvelland, waarvan het grootste deel melkkoeien die elke dag twee keer gemolken moesten worden. In 2006 waren er 17.245 runderen. Vroeger was de runderpopulatie echter veel meer verspreid. Elke boer had maar een paar koeien.

Migratie naar Wallonië

In de jaren '50 vond een heuse migratiegolf van jonge Vlaamse boeren naar Wallonië plaats. Door een tekort aan opvolging kwamen daar heel wat uitbatingen leeg te staan. In Vlaanderen was de bevolkingsdruk op het platteland door de grote gezinnen serieus toegenomen. Het was de gewoonte dat wie trouwde het erf verliet en elders ging boeren. Een tekort aan landbouwgrond, en de aantrekkingskracht van de grote en goedkope Waalse uitbatingen, dreef heel wat jonge koppels de taalgrens over. Ook oudere boeren trokken met het voltallige gezin richting Wallonië. Gebrek aan uitbreidingsmogelijkheden was voor hen de voornaamste drijfveer.

Roger Donze en zijn toekomstige vrouw waren oorspronkelijk buren. Wanneer de hoeve verkocht werd, besloten de toekomstige schoonouders naar Wallonië te verhuizen. Roger ging haar een keer of vier per jaar bezoeken in Wallonië. Na drie jaar keerde ze alleen terug naar Heuvelland om te trouwen met Roger.

Het vinden van grond gebeurde dikwijls via agenten, waar ook deugnieten tussenzaten die profiteerden van de ongeletterdheid van de boeren. Sommigen werden zo geruïneerd.

⁵⁵ Getuigenis van Decroix Camille, ° 1927.

Verenigingsleven en boeren onder elkaar

De Boerenbond stond van in het begin niet bijster sterk in West-Vlaanderen. Hierin kwam verbetering na de Eerste Wereldoorlog door de doorgedreven inspanningen van de Boerenbond voor de heropbouw. In Heuvelland stond de Boerenbond nooit overal even sterk, hoewel er wel in alle dorpen lokale afdelingen waren. Heel wat Heuvellandse boeren zagen het nut van aansluiten bij een landbouwersorganisatie sowieso niet zitten. In de jaren '70 groeide de ontevredenheid ten opzichte van de Boerenbond alleen maar aan door hun standpunt ten opzichte van de landbouwpolitiek. Toen het Algemeen Boerensyndicaat (ABS) een plaatselijke afdeling op poten zette, verliet een aantal boeren prompt de Boerenbond en sloot zich aan. Het ABS was gegroeid uit protestacties van boeren tegen de lage melkprijzen en toenemende concurrentie begin jaren '60.

De naam van hun tijdschrift, *Drietandmagazine*, verwijst naar het symbool van die acties.

Er was enige rivaliteit tussen de twee grote boerenorganisaties: *'Toen we een jaar of twee, drie op het hof woonden was er hier een feest voor de boeren. (...) Er was eten en een bal. Het was op mijn hof. Het is hier twee jaar na elkaar geweest, omdat mijn vrouw in de Boerinnenbond zat. Ik zat bij Drietand. Er is geen één van Drietand willen komen naar het feest. (...) Omdat mijn vrouw bij de Boerinnenbond zat, omdat het Boerenbond was zagezegd. Ik heb gezegd: 'Jullie moeten niet komen, ik heb jullie ook niet meer nodig'. Zo lang heeft dat geduurd.'* (Demeulemeester Antoon, ° 1939)

Lijst van landbouwersverenigingen in Heuvelland in 1950

- Paardenverzekering Sint-Elooi, 124 leden. Dranouter
- Werk van den Akker, 18 leden. Westouter
- Boerenvereniging, 10 leden. Nieuwkerke
- De Berbij (lid van de Vlaamse Bijenbond), 21 leden. Wijtschate.
- Bieenvriend (lid van de West-Vlaamse Bieentelersbond), 16 leden. Dranouter
- De Kemmelse Berggeit, 50 leden. Kimmel
- De Dranouterse Grensgeit (lid van de Geitenherverzekering van West-Vlaanderen, Geitenkweeksyndicaat van het Arrondissement Ieper), 59 leden. Dranouter, Loker en Reningelst
- Geitenbond 'De Dovie' (lid van het Geitensyndicaat van Dranouter), 23 leden. Loker
- Veehoudersbond Westouter Reningelst Loker, 70 leden. Westouter
- Stierensyndicaat Kimmel, 36 leden. Kimmel.
- Het Gezond Vee (Provinciaal verbond der vev. voor t. b. e.), 79 leden. Kimmel
- Bond voor bestrijding t.b.e., 67 leden. Westouter
- Gezond Vee, 234 leden. Wulvergem

Bron: Algemene landbouwtelling van 1950

Zoals blijkt uit bovenstaand kader waren er naast lokale afdelingen van de Boerenbond en ABS ook andere, meer specifieke landbouwersvereniging. Het doel van zulke verenigingen was meestal verbetering van de teelt of verzekering. Het Stierensyndicaat, bijvoorbeeld, stelde een officiële 'syndicaatstier' aan om de koeien van de andere leden te bevruchten. De ouders van Gisèle Feys hadden zo'n stier: *'De burens kwamen dan met een koe naar onze stier. Dat is nu ook niet meer gebruikelijk. Er kwam een boer op de koer, mijn vader haalde zijn stier, en hup... De stier werd ook ingeschreven voor prijskampen, zoals in Kimmel. Heel de Dries stond vol stieren. Dat was een evenement op zich. Stierenkeuring. We moesten die stieren hun poep dan mooi wassen en ze dan gaan presenteren. (lacht) Voor de mooiste stier. Dat zijn dingen die nu niet meer gebeuren, hé. In het groot wel nog, in Brussel. Op het handelssalon. Maar plaatselijk gebeurt dat niet meer.'* (Feys Gisèle, ° 1944)

De Schaalvergroting en de gevolgen ervan

Wie het cijfermateriaal overloopt, kan niet onderuit de vaststelling dat de bedrijven de laatste 50 jaar serieus in omvang zijn toegenomen. Waar een bedrijf van 20 hectare in de jaren '50 nog gezien werd als middelmatig, hebben dergelijke kleine bedrijven vandaag de dag moeite om te overleven. De schaalvergroting was voor een stuk het gevolg van de toenemende invloed van het Europese landbouwbeleid. Na de Tweede Wereldoorlog werd al snel werk gemaakt van een internationale landbouwpolitiek. De bedoeling was een grensoverschrijdende markt voor landbouwproducten op poten te zetten om zo tot een evenwicht tussen vraag en aanbod te komen en zo gunstige prijzen en een inkomen voor de boeren te garanderen. Binnen Europa was er immers een tekort aan voedsel tegen betaalbare prijzen. De grondlegger voor wat het gemeenschappelijk landbouwbeleid (GLB) zou worden was de Nederlander Sicco Mansholt. De nadruk lag aanvankelijk op productiestijging. Europese boeren kregen een gegarandeerde prijs voor hun producten. Deze lag hoger dan die op de wereldmarkt. Invoerrechten beschermden de Europese markt tegen de invoer van goedkope landbouwproducten uit niet-Europese landen. Daarnaast werd er een structuurbeleid gevoerd dat moest zorgen voor schaalvergroting, modernisering en opvolging van de bedrijven.

De groeiende nood aan modernisering en investering betekende ook dat een aantal nieuwe bedrijven het levenslicht zagen om aan deze noden te voldoen. Het bedrijf Goudezeune uit Kemmel, die begon als fabrikant van varkensbakken en later 'hennekotjes', groeide over de jaren uit tot een belangrijke producent van prefabhangars. Eerder vermeldden we reeds Vanloot uit Vlamertinge.

Naargelang de eeuw vorderde bleef er steeds meer van de landbouwproductie over voor vermarkting. De hofsteden evolueerden langzaam van zelfvoorzienend naar productiecentrum. Een ander gevolg van de industrialisering van het boerenbedrijf was de afname van het gevoel van vrijheid en zelfstandigheid dat boeren al eeuwen koesterden: *'Vroeger was de boer een vrij mens, hé. Vroeger zeiden ze soms: "twee boeren op het einde van 't stik, dat is precies schaftijd." Ze stonden daar te praten. Nu is dat de gewoonte niet meer. De boer zelf misschien nog, maar het werkvolk... Je moet ze betalen, je zou toch fluiten: "Aan het werk". Alles is opgeschreven, zoveel uren is zoveel betalen. Het is niet te doen, hé.'* (Feys Gisèle, ° 1944)

Na de Tweede Wereldoorlog nam de regelgeving serieus toe, wat het boeren enkel maar bemoeilijkte: *'Zij zeggen: "Met 50 koeien heb je zoveel melk", dus ga je er niet meer houden. Met mest net hetzelfde. Als je 50 koeien hebt zeggen zij hoeveel mest je hebt. Vroeger werd daar niet over gepraat. De aalput was vol en je voerde de mest naar het land. (...) En als er een kalf bijkwam... dan was er een kalf bij. En als we een beetje meer melk hadden, hadden we een beetje meer melk. Het is veel verslechterd met al die regels.'* (Feys Gisèle, ° 1944)

De schaalvergroting verliep explosiever en agressiever vanaf de jaren '70. De kleintjes moesten er onverbiddelijk uit. In de meeste gevallen ging het over oudere boeren die zich lieten uitbollen in plaats van nog mee te investeren. Wanneer ze stopten werd het bedrijf opgeslokt door een grotere speler. Investeringsgroten werden groter en groter, waar de vorige generatie boeren daar altijd wantrouwig tegenover stonden. Geen enkele getuige heeft geld geleend om de eerste tractor te kopen. De oudere generaties boeren wantrouwden de toenemende investeringen. Volgens het grootste deel van de getuigen zal de schuldenlast de dood van de landbouw betekenen: *'Het is jammer dat het zo evolueert naar groot. Het zijn eigenlijk allemaal managers, hé nu. Het zijn allemaal fabrieken. Dat van ons is nog te doen, maar alles wat groter is... Het is niet meer plezant, hé. Mensen hebben schulden. (...) In de miljoenen. Maar het zijn nu wel miljoenen euro's, hé. (...) Het wordt te groot.'*

Leven op de boerderij en het platteland na 1945

Tot diep in de 20ste eeuw waren boeren grotendeels zelfvoorzienend. Het slachten van een varkentje op het erf bijvoorbeeld kwam dan ook geregeld voor. Dit ging echter niet zomaar. Alvorens te slachten diende men na de Tweede Wereldoorlog toestemming te vragen in het gemeentehuis. Soms stuurde men een controleur op pad om op de slacht toe te zien. Het was de gewoonte dat deze dan een stukje van het geslachte varken kreeg, meestal een lap buikspek. Voor de slacht zelf kwam een slager langs. Het varkentje kreeg eerst een klap op de kop en werd dan ondersteboven gehangen en de keel overgesneden. Het bloed werd opgevangen, want niets aan het varken ging verloren. Het varken werd op een bed van stro gelegd dat in brand werd gestoken om het haar af te branden. De huid werd immers in de paté gedraaid. Het vlees werd door de vrouwen verwerkt tot worsten, paté, hoofdvlees,... de rest werd ingemaakt of bewaard in de kuip of 'stande'. Gezien het vlees zo maar een maand of drie bewaard kon worden schonk men een deel aan de burens, die dan wat vlees teruggaven als zij aan het slachten waren. Er werd onderling wat afgesproken wie wanneer zou slachten, om te vermijden dat er vlees verloren zou gaan. Diepvriezers met voorverpakt vlees waren nog veraf: *'Ik ben nog mee geweest naar Roeselare, naar het ziekenhuis. Er was ginder al een Delhaize. Mijn vader lag toen in het ziekenhuis, in het jaar '78. We gingen binnen in de Delhaize en ik zei: "Mens!". Ik had nog nooit voorverpakt vlees gezien. Het heeft nog een tijdje geduurd voor dat hier ook was.'* (Feys Gisèle, ° 1944)

Ook brood bakken werd lang zelf gedaan. Het nadeel van voorzien in eigen voedsel is dat de voeding op het platteland lange tijd redelijk eentonig was. Men at vooral varkensvlees, brood en aardappelen. Wat men binnenkreeg van groenten en fruit hing af van het seizoen en van wat er in de moestuin gekweekt werd. Er werd vooral water, melk, koffie en tafelbier gedronken. Tafelbier werd op sommige hoeves zelf gebrouwen, maar in de meeste gevallen werd het geleverd.

In de dorpen was er oorspronkelijk weinig werkgelegenheid buiten de landbouw. 1895 waren 4.342 personen voor hun inkomen aangewezen op de landbouw. 3.400 hiervan waren familiale arbeidskrachten. 941 knechten en permanente dagloners waarvan 739 mannen en 202 vrouwen. In 1950 bestond de agrarische bevolking van Heuvelland uit 3.110 personen. 3.011 hiervan waren gezinsleden van boerenfamilies. Slechts 99 knechten en meiden waren permanent in dienst. Officieel werkten er 2.213 familiale arbeidskrachten, waarvan er slechts 13 (11 mannen en 2 vrouwen) een loon ontvingen. Er werkten 194 knechten, meiden en arbeiders, waarvan 180 mannen en 14 vrouwen. Dit is een daling van 79,38% ten opzichte van 1895.

Na de Tweede Wereldoorlog namen de transportmogelijkheden in de dorpjes toe door de komst van buslijnen naar Noord-Frankrijk. Hierdoor ontstond de mogelijkheid in Franse spinnerijen of andere fabrieken te werken. Met de uitbouw van Picanol, een weefgetouwenfabrikant in Ieper (opgericht in 1936) nam de werkgelegenheid in de streek serieus toe. Fabrieksarbeid had een aantal voordelen ten opzicht van landarbeid: *'Beter loon, beter verlof,... In een fabriek krijg je alles wat je nodig hebt. Maar bij een gewone kleine boer of zelfstandige... Het is altijd zo geweest. Veel werken voor weinig geld. (lacht)'* (Houwen Joël, ° 1927)

De overschakeling van werken op het land naar werken in de fabriek vroeg wel wat aanpassing: *'Ik werkte graag bij Picanol. De eerste dagen niet, omdat ik van buiten naar binnen kwam. Ik kon me daar niet amuseren. Het is een grote overstap, altijd buiten en dan plots binnen werken. Maar na een paar weken ben je het gewoon, en je verdient veel meer, dus ja...'* (Houwen Joël, ° 1927)

Vroeger werd dikwijls gedacht dat het aantal personen dat leefde van landbouwactiviteit afnam door een daling van de werkgelegenheid in de landbouwsector door de opkomst van de machines,

schaalvergroting,... De huidige gangbare theorie is echter dat er ook sprake is van een vermindering doordat er steeds minder mensen wilden werken in de landbouw. Werken in de landbouw werd in de loop van de 20ste eeuw een stuk minder aantrekkelijk. Zowel een aantal push- als pullfactoren liggen aan de basis van deze evolutie. Door een toenemende industrialisatie op het platteland werden meer jobs buiten de landbouw beschikbaar. Deze jobs waren aantrekkelijker. Men moest minder lang werken, kreeg beter betaald en kende meer zekerheid.

Het leven in de dorpen was lange tijd betrekkelijk monotoon naar hedendaagse normen. De meeste boeren verlieten door de week zelden hun erf. Op zondagvoormiddag ging iedereen wel naar de mis. Een aantal ging daarna een kaartje leggen, maar keerde toch niet te laat terug om nog wat te kunnen werken. De dieren moesten immers ook op zondag verzorgd worden. Eventueel ging men wel eens op familiebezoek. In tegenstelling tot wat men zou verwachten veranderde de komst van de auto oorspronkelijk weinig aan deze situatie: *'Mijn vader had wel een auto, maar ja, wanneer kwam die buiten? Hij stond in het kot, met een deken erover. (...) Dat was om zondag eens ergens mee te gaan.'* (Demeulemeester Antoon, ° 1937)

Door de toenemende mobiliteit veranderde het uitzicht en het karakter van de dorpjes wel. Waar er vroeger een tiental cafés, een paar winkels, schoenmakers, bakkers en slaggers te vinden waren is er nu dikwijls maar één café en één winkel meer.

In Heuvelland ligt de bebouwing redelijk verspreid. De laatste decennia zijn er in de dorpen nieuwe wijken ontstaan en is de bebouwing in de kern toegenomen, maar vroeger lagen heel wat hofsteden een eindje van de dorpskern verwijderd. Dit maakte dat het op sommige hofsteden lang wachten was op bepaalde nutsvoorzieningen. In Kemmel werd al kort voor de Eerste Wereldoorlog openbare gasverlichting geïnstalleerd door de *Centrale Gaz et Electricité* uit Komen. Deze verving de vroegere petroleumverlichting. Het gas zelf werd aangevoerd door de *Compagnie du Gaz à Ypres*. Tijdens de oorlog werd de infrastructuur vernietigd. Tegen 1924 was alles terug operationeel. Kemmel, Loker en Dranouter ontvingen in 1929 voor het eerst elektriciteit van de *Société Générale Belge de Distribution Electrique*. Dit gebeurde in samenwerking met de West-Vlaamse Elektriciteitsmaatschappij. Wijtschate volgde in 1930. De jaren erop kwamen ook Westouter en Wulvergem aan de beurt. Hoewel de dorpen dus al in het interbellum geëlektrificeerd werden bleven sommige boeren nog een tijdje verstoken van deze innovatie. Zo moesten de boeren op de Zwarte Molen wachten tot 1939 op aansluiting op het elektriciteitsnet, terwijl de dorpskern van Dranouter al 10 jaar stroom ontving. Op bepaalde hofsteden moest men het zelfs tot na de Tweede Wereldoorlog zien te rooien met een petroleumlamp of 'quinque'. Dit had uiteraard gevolgen voor wat de dagindeling betreft; men bleef meer afhankelijk van het daglicht. De aanwezigheid van elektriciteit was ook een vereiste om vergaande mechanisatie mogelijk te maken. Een aantal getuigen gaf aan dat ze zelf een stuk van de kosten voor elektrificatie moesten dragen. Sommigen hebben zelf de gecreosoteerde palen geplaatst waarlangs de elektriciteitsdraden tot op hun erf liepen.

Rond 1950 beschikte volgens een enquête slechts 5 procent van de Vlaamse boerderijen over stromend water. Op aandringen van de Boerinnenbond werden subsidies toegekend voor wie op eigen initiatief waterleidingen op zijn boerderij aanlegde. De komst van de waterleiding verlichtte het werk enorm, gezien daarvoor al het water moest opgepompt en versjouwd worden. Dit was over het algemeen vrouwenwerk: *'Daar beneden is er een fonteintje. Mijn zus en ik moesten met een juk en twee emmers water halen van daar beneden en naar boven brengen. We hadden hier geen water.'* (vrouw Houwen Joël)

Op veel hoeves kwam er eerst stromend water in de stallingen, pas later werd ook het woonhuis van waterleiding voorzien.⁵⁶ Net voor de Tweede Wereldoorlog, maar vooral erna, werd het wegennet in Heuvelland, dat vooral uit grind- en aardewegen bestond, stilaan aan de vereisten van de moderne samenleving aangepast. Er kwam asfalt en 'MacAdam'. In deze periode maakten sommige boeren

⁵⁶ Verstraete (K.), *Het erf van mijn moeder. Drie generaties vrouwen in land- en tuinbouw*. Leuven, 2002. p. 43.

ook gebruik van het uitbreidend spoornet. Zo werd lijn 69B tussen Nieuwkerke en Warneton gebruikt voor het transport van suikerbieten. Deze zou door de Duitsers na de Kimmelslag zijn aangelegd op basis van een bestaand, Brits traject. Het bietentransport verklaart meteen waarom de spoorlijn bleef bestaan tot in 1962, terwijl er al vanaf 1926 geen passagierstreinen meer op reden. Elders in Heuvelland dienden de boeren gebruik te maken van de stations van Houthem, Vlamertinge en Poperinge om hun suikerbieten tot in Moerbeke-Waas of Tienen te laten transporteren.

In de meeste dorpen van Heuvelland werd elk jaar op 1 december Sint-Elooi gevierd, de patroonheilige van de boeren. Op zich stelde dit feest niet zo veel voor. Alle boeren van het dorp kwamen samen in de plaatselijke feestzaal, al dan niet vergezeld van hun vrouw, voor een maaltijd. Meestal betrof het daarbij een relatief eenvoudige maaltijd. Nadien werd er eventueel een bal gehouden, maar dit lang niet overal. Er werd ook een speciale mis gehouden, al kwam het dikwijls voor dat die op een andere dag plaatsvond, om de boeren toch maar niet te lang van hun werk te houden... De organisatie van het feest was meestal in handen van de plaatselijke afdeling van de Boerenbond, die in Heuvelland sowieso niet al te sterk stond. Dit verklaart misschien ten dele waarom het feest zo beperkt gevierd werd. In Dranouter gingen de mannen op Sint-Elooi witloof met hespenrolletjes eten in een plaatselijk café. De vrouwen mochten oorspronkelijk niet mee. Pas na protest van de KVLV kwam hier verandering in.⁵⁷ Hoewel Sint-Elooi niet echt uitbundig gevierd werd aanzag men het wel als een 'dag van de boeren', een 'mestdag', waarop men zichzelf toch iets meer gunde dan anders. Zo herinnert een getuige zich dat in de meeste boerengezinnen in De Klijte op Sint-Elooi pannenkoeken gebakken werden op de Leuvense stoof.⁵⁸

Na de Tweede Wereldoorlog begon het jonge boerenfolk wat meer uit te gaan. Gelegenheden waren er in de boerenbals die in de streek gegeven werden, de danszalen die op zondagavond gefrequentieerd werden, en uiteraard de dorpscafés. Een deel van de jonge boerenbevolking trok jaarlijks naar het groot boerenbal in zaal Lido in Ieper. Het was eerder uitzonderlijk dat men zo ver ging om uit te gaan, Ieper lag immers minstens op 15 km fietsen. Elk dorp had ook elk jaar zijn eigen kermis. Het uitgaansgedrag van de jeugd werd wel binnen de perken gehouden. De meesten moesten om twaalf uur of uitzonderlijk om half één terug thuis zijn.

Op de bals zaten de meisjes langs de kanten, als koopwaar. De mannen kozen een meisje om mee te dansen: *'Dat was veel plezanter dan nu. Ze nemen ze nu niet meer vast, hé. Vroeger hadden we ze vast, hé. We zeiden: 'We trokken ze tegen onze gilet!' (lacht)' (Houwen Joël, ° 1927)*

Na de dans keerden jongen en meisje elk terug naar hun vrienden. De ouders waren er ook, dronken een pintje apart. Er werd meer bier gedronken. Frisdranken waren er niet.

De beperkte mobiliteit had uiteraard ook als gevolg dat de meesten trouwden met iemand uit de buurt, niet zelden iemand van een aanpalend hof. Trouwen met iemand uit de boerenklasse had als bijkomend voordeel dat men kon intrekken op het hof van de partner indien men zelf de kans niet kreeg het ouderlijke erf over te nemen. Er kon immers maar één kind het bedrijf verder zetten. Wanneer het ouderlijk erf werd doorgegeven bleven vader en moeder dikwijls nog een tijdje inwonen. Ze hielpen nog wat op het land en bij het huishouden, zodat de noodzaak personeel in te huren beperkt bleef.

In de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog hadden boeren nog aanzien in het dorp. Heel wat boeren deden aan politiek, de burgemeester was meestal een boer: *'De boer waar ik werkte is nog burgemeester geweest. We moesten dan 's avonds of 's nachts, na het werk, gaan plakken voor hem. Ik deed dat graag en we kregen een beetje drinkgeld. (...) Ik heb zelf ook gestemd voor hem. Ik voelde me 'zedelijk verplicht' zoals ze zeggen. Hij vroeg dat niet, hoor. Maar je bent toch solidair met je werkgever, hé.'* (Houwen Joël, ° 1927)

⁵⁷ Getuigenis van Donze Roger, ° 1927.

⁵⁸ Getuigenis van Room Walter, ° 1948.

Gaandeweg werd de kloof tussen stad en platteland kleiner en sijnpelde de moderniteit de Heuvellandse dorpjes binnen. De 'oude' manier van landelijk leven verdween samen met de 'oude' manier van boeren.

Het imago van de boer

Heel wat boeren vinden dat de boerenstiel de dag van vandaag niet meer gerespecteerd wordt. Getuige Gisèle Feys deed in dit opzicht een aantal interessante uitspraken: *'Tegenwoordig maken ze ook van alles met het woord boer erin. Boerenmelk, boerenhesp, boerenkaas. Waarom moet die boer daar altijd bij gesleurd worden? Hesp is toch van het varken?'* (Feys Gisèle, ° 1944)

De getuige ontving elk jaar een aantal schoolkinderen op de boerderij voor een rondleiding. Ze beklagt haar erover dat de kinderen geen flauw benul hadden van wat boer zijn inhield: *'Maar dom zijn ze, hoor. Ik vroeg eens: "Hoeveel keer denk je dat een boer moet melken per week?" (...) Ze keken eens naar elkaar. "Ja, niemand moet werken in het weekend, hé." "Vijf keer, vijf keer per week." "Maar nee", zeiden de anderen, "ze moeten toch twee keer per dag gemolken worden." "Tien keer, dan." Ze weten het doodeenvoudig niet.'* (Feys Gisèle, ° 1944)

'Er zei er eens één: "Waarom doe je dat allemaal, dat melken. Ga naar de Colruyt of naar de Delhaize. Er is daar toch melk genoeg in dozen."' (Feys Gisèle, ° 1944)

Gezien de Heuvellandse focus op toerisme voorzien meer en meer boeren in één of andere vorm van hoevertoerisme. Zo ook Gisèle, die een appartementje op de hofstede verhuurt: *We hebben hier op het appartement eens acht vrouwtjes gehad. Dat is nu ook mode. Het was één haar vrijgezellenavond. Maar bij hen was het een vrijgezellenweekend, ze hebben hier een heel weekend op de boerderij gezeten. Ze hadden haar een wit rokje aangedaan, een rood voorschootje en een rood kapje, en het was een boerinnetje. Ik heb hier nooit zo'n boerinnen zien rondlopen, hoor. Met een wit rokje en een rood schortje. Een rood sjaaltje wel. Ze wilden een activiteit doen. Ik stelde voor naar het land te gaan en patatten uit te kappen. Dat vonden ze een goed idee. Ik dacht: "Ik neem een kruiwagen mee, en een paar zakken en haken." Zo gezegd zo gedaan. Naar het veld met al die vrouwen. Ze heeft welgeteld drie planten uitgekapt. Ze wist om te beginnen al niet dat die patatten uit de grond kwamen. En dat ze moesten bukken om ze te rapen. Ze hebben een paar foto's gemaakt. Ik stond daar met mijn kruiwagen, zakken en twee haken! Ik heb ze zelf mogen uitdoen. (lacht)'* (Feys Gisèle, ° 1944)